

UDK 904-033.71(497.6)
Izvorni znanstveni rad

Radoslav DODIG

PEČAT PANSIANA NA CRIJEPU IZ LJUBUŠKOGLA

Najrasprostranjeniji rimski crijepljep civilnih radionica ne samo u Ljubuškom, nego i u čitavoj Dalmaciji svakako je onaj tvornice Pansiana, čije podrijetlo ostaje otvoreno. Na području Ljubuškoga pronađeno je 15 primjeraka crijepla s pečatom Pansiana, najviše na lokalitetu Gračine (Humac) i na Dračevici (Radišići). Najstariji primjeri imaju pečat Q. C. P. Pansiana, koje pojedini istraživači datiraju u 43.-42. pr. Kr. Drugi pak tu seriju pečata oprezno datiraju od 40. do 27. pr. Kr. Nakon njega slijede pečati s natpisom Pansiana, koji se pripisuju vremenu cara Augusta (27. pr. Kr. - 14. po. Kr.). Nalazi crijepla Pansiana govore o jakim procesima romanizacije doline Neretve i Trebižata krajem i početkom 1. st.

Ključne riječi: rimski crijepljep, pečat, Pansiana, Ljubuški, romanizacija.

Na području Ljubuškoga pronađeno je 50 primjeraka crijepla s radioničkim pečatom, 9 različitih proizvođača, dok je 1 nepoznat. Uz vojne radionice (Leg. VIII Augusta, Leg. IIII Flavia felix, Coh. I Belgarum i Coh. VIII voluntariorum) javljaju se i pečati privatnih tvorničara: Q. C. P. Pansiana, Q. C. Ambrosi, C. T. Hermerotis, Solonas i L. M. Abascanti. Među njima najbrojniji su proizvodi tvornice Pansiana, njih 15, koliko ih je do početka 2007. god. evidentirano u Ljubuškom. Radi se o krovnom crijeplju (tegulae),¹ koji se izvozio po čitavoj Dalmaciji,² i čiji je prvočini

¹ O vrstama i uporabi rimskoga crijepla koristan je rad BRODRIBB, 1987., 5-31.

² O tipovima i rasprostranjenosti Pansiane u Dalmaciji vrlo instruktivan rad je MATIJAŠIĆ, 1985., 961-995.

vlasnik bio najvjerojatnije C. Vibius Pansa Caetronianus, upravitelj Cisalpinske Galije (45. pr. Kr.).³ Glavna luka u koju je stizao crijepl iz Italije bila je Narona, premda ima mišljenja da se za uvoz koristila i luka Neum.⁴ Ulomci crijepla s pečatom Pansiana poznati su u Ljubuškom još od 1895. god. kada je prve primjerke opisao F. Fiala.⁵ Veći dio nalaza završio je u Zemaljskom muzeju BiH (ZMS) u Sarajevu, dok se manji dio danas nalazi u Arheološkoj zbirci franjevačkoga samostana na Humcu kod Ljubuškoga.

Radovi u kojima se opisuju i spominju pečati Pansiana na rimskom krovnom crijeplu s područja Ljubuškoga rasuti su u različitim publikacijama, pa je ovo prvi pokušaj da se svi oni evidentiraju na jednom mjestu.

Katalog pečata Pansiana iz Ljubuškoga

Br. 1. (Sl. 1)

Ulomak kvalitetna crijepla crvenkaste boje, 15 x 15,5 x 2,8 cm, sa slovima u udubljenom okviru visine 3,5 cm, nađen na lokalitetu Graćine, Humac. Sada u arheološkoj zbirci FSH (inventarni br. 131). Datiranje: 40.-27. pr. Kr.

Q(uinti) C(lodi) P(Pansi?) Pansiana

Literatura: Atanacković-Salčić, 1977., 84; Atanacković-Salčić, 1978., 76; Bojanovski, 1985., 78, br. 2, T. I, sl. 2; Škegro, 1991., 224, T. I, 5 (nedostaje početno Q); Škegro, 1997., 107, br. 156.

Br. 2. (Sl. 2)

Ulomak kvalitetna crijepla crvenkaste boje, 15 x 12 x 2,8 cm, sa slovima u udubljenom okviru visine 2,5 cm, pronađen na lokalitetu Graćine, Humac. Sada u arheološkoj zbirci FSH. Datiranje: Poč. 1. st. po. Kr.

(--- ?) Pansiana(--- ?)

Literatura: Bojanovski, 1985., 78, br. 1, T. I, sl. 1; Škegro, 1997., 107, br. 157.

³ O maticnom podrijetlu najveće antičke ciglane vidjeti BiORDI, 1993., 140-141.

⁴ PAŠALIĆ, 1960., 65; ŠKEGRO, 1999., 290.

⁵ FIALA, 1895., 366; (FIALA, 1897., 163).

Br. 3.

Uломак crijepa 26,5 x 23,5 x 3 cm, slova u udubljenom okviru visine 3,5 cm, pronađen 1952. god. na lokalitetu Župnica, Vojnići (ranije Klobuk) u sekundarnoj uporabi. Sada u ZMS. Datiranje: Poč. 1. st. po. Kr.

Pasićna

Literatura: Sergejevski, 1954., 198, T. XII, 3; Škegro, 1991., 226.

Br. 4. (Sl. 3)

Uломak crijepa nepoznatih dimenzija iz Studenaca. Sada u ZMS (inventar III, 294). Datiranje: prva polovica 1. st. po. Kr.

(Pa)nsian(a)

Literatura: Patsch, 1922., 111, b.5; Škegro, 1991., 225.

Br. 5. (Sl. 4)

Uломak crijepa nepoznatih dimenzija s lokaliteta Zličina, Radišići. Sada u ZMS (inventar III, 295). Datiranje: prva polovica 1. st. po. Kr.

(Pansia)na

Literatura: Patsch, 1922., 111, b. 5; Škegro, 1991., 225.

Br. 6.

Uломak crijepa nepoznatih dimenzija iz Vojnića. Sada u ZMS. Datiranje: prva polovica 1. st. po. Kr.

Pansiana

Literatura: Škegro, 1991., 225 (Vojnović Štreba Vojnić Ć kod Klobuka, prema inventaru ZMS, III, 389).

Br. 7.

Uломak crijepa nepoznatih dimenzija s lokaliteta Dračevica, Proboj (?). Sada u ZMS-u. Datiranje: prva polovica 1. st. po. Kr.

Pansiana

Literatura: Fiala, 1895., 366; (Fiala, 1897., 163); Patsch, 1922., 111, b. 5 (Napominju da su nalazi crijepa sa žigom Pansiana na Dračevici česti); Škegro, 1991., 225 (govori o 5 komada crijepa sa žigom Pansiana, navodeći Proboj, pozivajući se pritom na Fialu, koji Dračevicu stavlja u Proboj; vjerojatno je autor koristio inventar ZMS).

Br. 8.

Ulomak crijepa nepoznatih dimenzija s lokaliteta Dračevica, Proboj
(?). Sada u ZMS-u. Datiranje: prva polovica 1. st. po. Kr.

Pansian(a)

Literatura: Fiala, 1895., 366; (Fiala, 1897., 163); Patsch, 1922., 111,
b. 5 (Napominju da su nalazi crijepa sa žigom Pansiana na Dračevici
česti); Škegro, 1991., 225.

Br. 9.

Ulomak crijepa nepoznatih dimenzija s lokaliteta Dračevica, Proboj
(?). Sada u ZMS-u. Datiranje: prva polovica 1. st. po. Kr.

Pan(siana)

Literatura: Fiala, 1895., 366; (Fiala, 1897., 163); Patsch, 1922., 111,
b. 5 (Napominju da su nalazi crijepa sa žigom Pansiana na Dračevici
česti); Škegro, 1991., 225.

Br. 10.

Ulomak crijepa nepoznatih dimenzija s lokaliteta Dračevica, Proboj
(?). Sada u ZMS-u. Datiranje: prva polovica 1. st. po. Kr.

Pa(nsiana)

Literatura: Fiala, 1895., 366; (Fiala, 1897., 163); Patsch, 1922., 111,
b. 5 (Napominju da su nalazi crijepa sa žigom Pansiana na Dračevici
česti); Škegro, 1991., 225.

Br. 11.

Ulomak crijepa nepoznatih dimenzija s lokaliteta Dračevica, Proboj
(?). Sada u ZMS-u. Datiranje: prva polovica 1. st. po. Kr.

(Pa)nsiana

Literatura: Fiala, 1895., 366; (Fiala, 1897., 163); Patsch, 1922., 111,
b. 5 (Napominju da su nalazi crijepa sa žigom Pansiana na Dračevici
česti); Škegro, 1991., 225.

Br. 12. (Sl. 5)

Ulomak kvalitetna crijepa crvenkaste boje, s ostacima žбуке, 23,5 x
14,5 x 2,5 cm, sa slovima u udubljenom okviru visine 2,5 cm, pronađen

na lokalitetu Gračine, Humac (TIP, 1977., 138). Sada u arheološkoj zbirci FSH. Datiranje: početak 1. st. po. Kr. (?).

(Pansi)ana

Literatura: Neobjavljen.

Br. 13. (Sl. 6)

Ulomak kvalitetna crijepa crvenkaste boje, s ostacima žbuke, 24 x 20,5 x 2,8 cm, sa slovima u udubljenom okviru visine 2,5 cm, pronađen na lokalitetu Gračine, Humac (TIP, 1977., 152). Sada u arheološkoj zbirci FSH. Datiranje: početak 1. st. po. Kr. (?).

Q. C. P.(Pansiana)

Literatura: Neobjavljen.

Br. 14. (Sl. 7)

Ulomak kvalitetna crijepa crvenkaste boje, s ostacima žbuke, 42 x 33 x 0,3 cm, sa slovima u udubljenom okviru visine 2,5 cm, pronađen na lokalitetu Gračine, Humac (TIP, 1977., 153). Sada u arheološkoj zbirci FSH. Datiranje: početak 1. st. po. Kr. (?).

(Q. C.) P. Pansiana

Literatura: Bojanovski, 1978., 13, sl. 11/1.

Br. 15. (Sl. 8)

Ulomak kvalitetna crijepa crvenkaste boje, s ostacima žbuke, 23 x 18 x 2,5 cm, sa slovima u udubljenom okviru visine 2,3 cm, pronađen na lokalitetu Gračine, Humac (TIP, 1978., 44). Sada u arheološkoj zbirci FSH. Datiranje: početak 1. st. po. Kr. (?).

Q. C. P. Pansiana

Literatura: Neobjavljen.

Kao što se vidi iz sumarna popisa pečata Pansiana na krovnom crijevu, najviše ih je nađeno na lokalitetu Gračine na Humcu: 6 primjeraka. Još od sredine 19. st. bilo je poznato da su se na predjelu Gračina, na lijevoj obali Trebižata, nalazile ruševine nekoga rimskog objekta.⁶ Djelomična

⁶ BAKULA, 1867., 174 (BAKULA, 1970., 159).

arheološka iskapanja na Gračinama poduzeta su od 1977. do 1980. god.⁷ Unatoč tome, ni danas ne znamo pobliže o namjeni istraženoga dijela rimskoga kompleksa na Gračinama. Voditelj istraživanja I. Bojanovski bio je siguran da se radi o vojnem taboru. Ipak, opravdanije je građevinske ostatke na Gračinama smatrati aneksom vojnoga tabora (*balneum i casa*).⁸

Drugi lokalitet po brojnosti pečata na crijevu jest Dračevica u naselju Radišići s 5 primjeraka, koju je F. Fiala pogrešno pripisao Proboju. I ona je poznata u arheološkoj literaturi, o čemu je prvi šire pisao C. Patsch.⁹ U Dračevicu je I. Bojanovski locirao putnu postaju Bigeste.¹⁰ Treba spomenuti da navedeni primjeri crijeva Pansiana nisu nikad podrobnije opisani, niti je objavljen crtež ili fotografija kakva ulomka. Stoga se mora uzeti s izvjesnom rezervom njihova vjerodostojnost.

Ostali primjeri pečata Pansiana pronađeni su pojedinačno u Zličini (Radišići), Vojnićima (jedan u sekundarnoj uporabi) i u Studencima.

Ako kronološki razmotrimo pečate Pansiana s područja Ljubuškoga, nedvojbeno je da najstariji primjeri nose pečat Q. C. P. Pansiana. Takav pečat upućuje na početke rada ciglane, ali o tom pečatu postoje dvojbe među istraživačima. I. Bojanovski, koji se u više navrata bavio pečatima na crijevu iz Ljubuškoga, datira ih u 43.-42. pr. Kr.¹¹ Drugi istraživači tu seriju oprezno datiraju od 40. do 27. pr. Kr.¹² Nakon njega slijede brojni pečati Pansiana, koji se pripisuje vremenu cara Augusta (27. pr. Kr. - 14. po Kr.).¹³ Čini se da je Bojanovski prerano datirao pečate Q. C. P. Pansiana, povezavši ih s podizanjem rimskoga tabora na Gračinama sredinom 1. st. pr. Kr., o čemu, ipak, nema dovoljno čvrstih dokaza.¹⁴

Budući da nisu pronađeni pečati s vladarevim imenima Tiberija, Kaligule, Klaudija i Nerona,¹⁵ može se u sadašnjem trenutku zaključiti da je cirkulacija crijeva Pansiana bila intenzivna krajem 1. st. pr. Kr. i prvih godina po Kr. Moguće je nagađati da su zalihe crijeva bile izvjesno vrijeme u

⁷ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, 1977., 80-85; ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, 1978., 73-77; BOJANOVSKI, 1981., 63-66.

⁸ Šire o tome DODIG, 2006., 55-59.

⁹ PATSCH, 1908., 106.

¹⁰ BOJANOVSKI, 1973., 303-310.

¹¹ BOJANOVSKI, 1985., 78, T. I, sl. 2; BOJANOVSKI, 1988., 367; ŠKEGRO, 1991., T. I, 5. (netočna reprodukcija).

¹² MATIJAŠIĆ, 1983., 989; MATIJAŠIĆ, 1989., 63., s primjedbom da je riječ o vrlo rijetkom pečatu; RIGHINI ET ALT., 1993., 50.

¹³ BUORA, 1985., 213.

¹⁴ BOJANOVSKI, 1988., 98.

¹⁵ MATIJAŠIĆ, 1983., 989; MATIJAŠIĆ, 1989., 63.

lučkim skladištima u Naroni, pa upotrijebljene kasnije, ili da se u izvjesnim slučajevima može raditi o sekundarnoj uporabi. U svakom slučaju, nalazi krovnoga crijepta s pečatom Pansiana, vrlo dobre kvalitete, govore o živoj građevinskoj djelatnosti i trgovačkom prometu u doba Augusta i Tiberija. Procesi romanizacije doline Neretve i Trebižata posebice su se intenzivirali početkom 1. st., nakon sloma ilirskoga ustanka 9. god.

Radoslav DODIG

DAS SIEGEL VON PANZIANA AUF ZIEGELN AUS LJUBUŠKI

Zusammenfassung

Der verbreitetste römische Backstein aus Werkstätten - nicht nur in Ljubuški, sondern auch in ganz Dalmatien - war jener aus der Fabrik Pansiana, deren Herkunft offen bleibt. Auf dem Gebiet von Ljubuški wurden 15 Exemplare des Backsteins mit dem Siegel Pansiana gefunden, die meisten in Graćine (Humac) und Dračevica (Radišići). Die ältesten Einzelstücke haben das Siegel Q. C. P. Pansiana, das von einzelnen Forschern auf 43-42 v.Chr. datiert wird. Von anderen wird diese Serie doch vorsichtig auf 40-27 v. Chr. datiert. Danach folgen die Siegel mit der Aufschrift Pansiana, welche der Zeit des Kaisers Augustinus zugeschrieben werden (27 v. Chr. - 14 n. Chr.). Die Funde des Backsteins Pansiana zeugen vom Prozess der Romanisierung im Tal der Neretva und Trebižats Ende und Anfang des ersten Jahrhunderts.

Schlüsselwörter: Römischer Backstein, Siegel, Pansiana, Ljubuški, Romanisierung.

Literatura

- V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, Graćine, Humac, Ljubuški - antički vojni logor sa naseljem, Arheološki pregled (AP), 19, Beograd, 1977.
ISTI, Graćine, Humac, Ljubuški - antički vojni logor sa naseljem, AP, 20, Beograd, 1978.
P. BAKULA, *Schematismus topographico-historicus Custodiae Provincialis et Vicariatus Apostolici in Herzegovina pro Anno Domini 1867*, Typus A. Zannoni, Spalati, 1867.

Isti, *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski šematizam Franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini, za godinu Gospodnju 1867.* (Šematizam fra Petra Bakule), preveo Venceslav Kosir, Hercegovački franjevci, Mostar, 1970.

M. BIORDI, *I bolli laterizi Romani dell'agro Ariminense, Con la terra e con il fuoco. Fornaci Romane del Riminese*, Guaraldi, Rimini, 1993.

I. BOJANOVSKI, Problem ubikacije Bigeste, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), XXXVI/XXXVII, Arheologija, Sarajevo, 1973.

Isti, Arheološko istraživanje antičke arhitekture "Gračine 1977.", Naučno-istraživački program I, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo, 1978.

Isti, Gračine, Ljubuški - rimski vojni logor, AP, 22, Beograd, 1981.

Isti, Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (pagus Scunasticus, 100 godina Muzeja na Humcu, SIZ općine Ljubuški, Ljubuški, 1985.

Isti, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ANUBiH), Djela, k. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, k. 6, Sarajevo, 1988.

G. BRODRIBB, *Roman Brick and Tile*, A. Sutton Publishing, Gloucester, 1987.

M. BUORA, Sul commercio dei laterizi tra Aquileia e la Dalmazia, in: *Aquileia, la Dalmazia e l'Illirico*, Antichità Altopadriatiche, XXVI, vol. 1, Udine, 1985.

R. DODIG, Rimski kompleks na Gračinama kod Ljubuškoga. Post scriptum istraživanja dr. Ive Bojanovskoga, *Hrvatska misao*, 39-40 (2006), Sarajevo, 2006.

F. FIALA, Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine, GZM u BiH, VII, Sarajevo, 1895.

Isti, Beiträge zur römischen Archäologie der Hercegovina, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina* (WMBH), B. V, Wien, 1897.

R. MATIJAŠIĆ, Cronografia dei boli laterizi della figurina Pansiana nelle regioni Adriatiche, Mélanges de l'école française de Rome, *Antiquité*, 5, T. 95, Rome, 1983.

Isti, *Rimske krovne opeke s radioničkim žigovima na području sjeverne Liburnije, Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, izdanja HAD-a, svz. 13, Zagreb, 1989.

E. PAŠALIĆ, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1960.

C. PATSCH, *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria. Die Herzegowina einst und jetzt, Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel, Neue Folge, Erster Band*, Forschungsinstitute für Osten und Orient, Wien, 1922.

ISTI, *Kleinere Untersuchungen in und um Narona, Jahrbuch für Altertumskunde*, II Band, H. 2-3, Wien, 1908.

V. RIGHINI - M. BIORDI - M. T. PELLICIONI GOLINELLI, *I belli laterizi della regione Cispadana (Emilia e Romagna), I laterizi di età Romana nell'area nordadriatica*, ed. C. Zaccaria, L'Erma di Bretschneider, Roma, 1993.

D. SERGEJEVSKI, Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku, GZM, N. s., Arheologija, svz. 9, Sarajevo, 1954.

A. ŠKEGRO, Rimski žigosani opeka na području Bosne i Hercegovine, Zbornik radova posvećen akademiku A. Bencu, ANUBiH, Pos. izdanja, k. XCV, Odj. društvenih nauka, k. 27, Sarajevo, 1991.

ISTI, *Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Herzegovinae, Opuscula Archaeologica*, vol. 21, Zagreb, 1997.

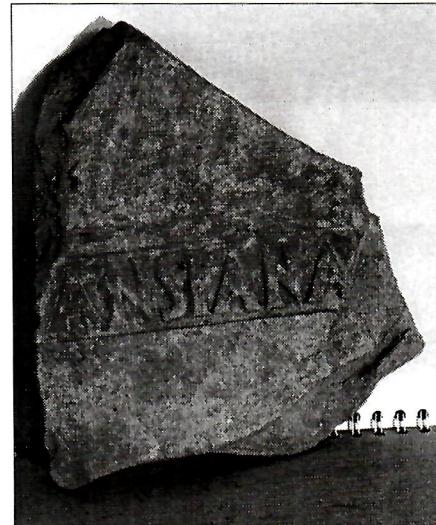
ISTI, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studiji, Zagreb, 1999.

TIP, 1977. Terenski inventar predmeta, Lokalitet Gračine, 1977. god., Regionalni zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, Mostar

TIP, 1978. Terenski inventar predmeta s arheološkog iskopavanja na lokalitetu Gračine na Humcu kod Ljubuškoga 1978. god., Regionalni zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, Mostar.

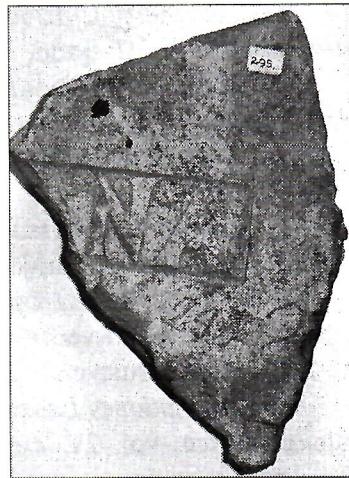
Sl. 1. Pečat br. 1.

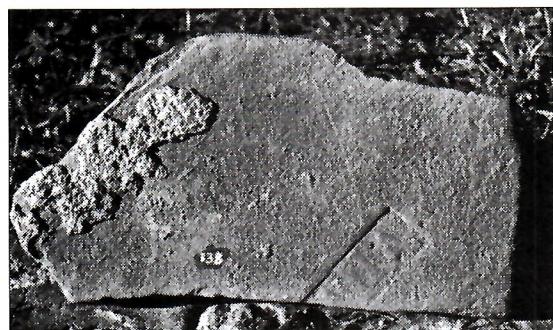
Sl. 2. Pečat br. 2.

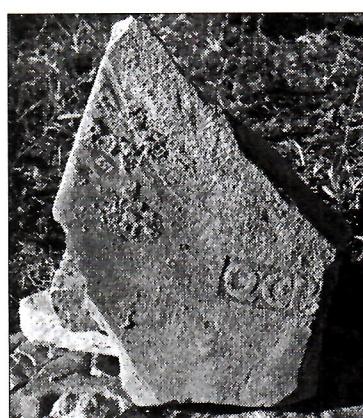
Sl. 3. Pečat br. 4.

Sl. 4. Pečat br. 5.

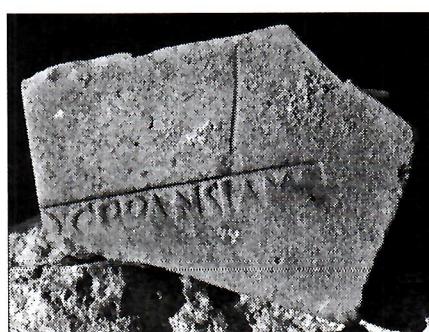
Sl. 5. Pečat br. 12.

Sl. 6. Pečat br. 13.

Sl. 7. Pečat br. 14.

Sl. 8. Pečat br. 15.